

การอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นโดยการมีส่วนร่วม ของชุมชนต้นน้ำบ้านเขาวัง จังหวัดนครศรีธรรมราช

ปิ่นเพชร รักดีณรงค์ และ รัชฎา คชแสงสันต์*

บทความวิจัย

สถาบันวิจัยและนวัตกรรม มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช
80160

*ผู้เขียนหลัก อีเมล: rachada.ird@gmail.com

วันที่รับบทความ:
7 ตุลาคม 2563

วันแก้ไขบทความ:
23 ธันวาคม 2563

วันตอบรับบทความ:
26 ธันวาคม 2563

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์คือพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นและแนวทางการจัดการกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างจิตสำนึกและตระหนักถึงคุณค่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่เหมาะสมกับบริบทชุมชน กลุ่มเป้าหมายหลักคือ ผู้นำชุมชน แกนนำชุมชน และเยาวชน โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างทีมวิจัยและชุมชน เป็นการขับเคลื่อนกิจกรรมชุมชนพร้อมกับการเก็บรวบรวมข้อมูล การจัดเวทีสนทนากลุ่ม การสัมภาษณ์เชิงลึก การสำรวจข้อมูล และการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ ซึ่งรูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่เหมาะสมกับบริบทชุมชน ได้แก่ การฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชน การกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์พืชและสัตว์น้ำ การอนุรักษ์พันธุ์ไม้ริมชายน้ำ การอนุรักษ์พันธุ์ไม้ในสวนสมรม การกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์และศึกษาธรรมชาติในพื้นที่ป่าชุมชน การเพาะขยายพันธุ์ไม้ท้องถิ่น และการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับพันธุ์ไม้ท้องถิ่น และแนวทางการจัดการกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างจิตสำนึกและตระหนักถึงคุณค่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่น ได้แก่ การจัดทำข้อมูลพันธุ์ไม้ท้องถิ่นร่วมกันของชุมชน การใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นให้เกิดคุณค่าและสร้างมูลค่าเพิ่ม การพัฒนาแหล่งเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและวิถีมิปัญญา การใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน และการจัดกิจกรรมเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชน ส่งผลให้ชุมชนเกิดความตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้ท้องถิ่น มีส่วนร่วมในกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน พัฒนาแหล่งเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและภูมิปัญญาชุมชน แปลรูปผลิตภัณฑ์สร้างมูลค่าเพิ่ม และสานต่อวิถีการทำเกษตรแบบสวนสมรมมากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนบ้านเขาวัง การมีส่วนร่วมของชุมชน สวนสมรม พันธุ์ไม้ท้องถิ่น

Community Participation of Native Plant Conservation and Restoration Ban Khao Wang Head Watershed Community, Nakhon Si Thammarat Province

Pinpetch Pakdeenarong and Rachada Kotchasaengsan*

Research Article

Institute of Research and Innovation, Walailak University, Thasala District, Nakhon Si Thammarat Province, 80160, Thailand

*Corresponding author's E-mail: rachada.ird@gmail.com

Received:
7 October 2020

Received in revised form:
23 December 2020

Accepted:
26 December 2020

Abstract

The objectives of this research were to develop community participation models for native plant conservation and restoration and suggest guidelines for the learning process scheme in alignment with the community's context while raising awareness of the native plants' value. The target group was community officials, community leaders, and youths. This participatory action research (PAR) is directed toward establishing a participatory learning process between the research team and the community. The community activities were simultaneously conducted along with data collection, focus group discussion, in-depth interview, survey, and workshops. The results revealed that the community participation model in the conservation and restoration of native plants was well-suited for the community's context. Activities included restoring the ecosystem around the community's head watershed, determining and declaring the conservation area of plants and aquatic animals, conserving plants on the creek, planting in integrated gardens, issuing rules to regulate the use and study of nature in the community's forest area, propagating native plants and adding value. Guidelines of the learning process to build conscience and raise awareness of native plants' value included the community's collaboration in creating the native plants' database, effectively maximizing the native plants' value, developing a learning area on native plants, and local wisdom in using them, and organizing activities to promote community's learning process and participation. As a result, the community has become more aware of the value of native plants, participate in community ecosystem conservation and restoration activities, develop learning areas on native plants and local wisdom, process value-added products, and extending Suan Som Rom integrated gardens.

Keywords: Nakhon Si Thammarat province, Ban Khao Wang community, Community participation, Suan Som Rom, Native plants

สถานการณ์ที่เป็นอยู่เดิม

ชุมชนบ้านเขาวัง ตั้งอยู่ในหมู่ที่ 12 ตำบลหินตก อำเภอ ร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นหมู่บ้านชุมชนมุสลิมที่ ย้ายมาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2499 มีประชากรอยู่อาศัยจำนวน 109 ครัวเรือน สภาพพื้นที่ตั้งอยู่ในหุบเขาจึงเป็นแหล่งกำเนิด ต้นน้ำลำธารของคลองเสารัง ซึ่งเป็นคลองสำคัญที่ไหลลงสู่พื้นที่ ลุ่มน้ำปากพนัง ชุมชนมีวิถีชีวิตพึ่งพาอาศัยอยู่ในระบบนิเวศต้นน้ำ อาชีพหลักคือทำการเกษตร ทั้งสวนยางพารา สวนไม้ผล และ สวนผสมผสาน หรือ “สวนสมรม” อันเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ สืบทอดกันมาในชุมชนทางภาคใต้

วิถีการเกษตรในอดีตของชุมชนเป็นการทำสวนผสมผสาน มีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดในพื้นที่แปลงเดียวกัน มีทั้งพืชอาหาร พืชสมุนไพร พืชเศรษฐกิจ พืชใช้สอย รวมถึงพืชที่ดูแลรักษา ระบบนิเวศ แต่ต่อมาชุมชนปรับเปลี่ยนเป็นการปลูกยางพาราใน ลักษณะพืชเชิงเดี่ยวและไม้ผลเศรษฐกิจ เช่น ทุเรียน มังคุด ลองกอง มะนาว เพิ่มขึ้น และใช้สารเคมีทั้งยาปราบศัตรูพืชและ วัชพืชในการทำการเกษตร ส่งผลให้ความหลากหลายของ พันธุกรรมพืชดั้งเดิมในชุมชนลดน้อยลง บางชนิดกลายเป็นพืช หายากหรือสูญพันธุ์ เช่น กลอย กะทือ และพืชสมุนไพรต่าง ๆ แม้ในปัจจุบันการใช้สารเคมีในชุมชนจะลดน้อยลง เนื่องจากชุมชน ตระหนักถึงผลกระทบของการใช้สารเคมีต่อสุขภาพของคนใน ครอบครัวและระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชนมากขึ้น โดยจัดตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์บ้านเขาวัง” เพื่อเป็นแกนนำชุมชนในการรณรงค์ให้ คนลดใช้สารเคมีการเกษตร การอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำ

การเก็บรักษาพันธุ์ไม้ดั้งเดิมในพื้นที่สวนสมรม ไม่ได้โค่นแต่ปลูก เพิ่มมากขึ้น เช่น ทุเรียนบ้าน กำไร ละไม มะไฟกา หยี เหยียง สะตอ เนียง รวมถึงพืชผักพื้นบ้านเพื่อเป็นอาหารในครัวเรือน และไม่ใช่สอยเพื่อใช้สร้างบ้านเรือนในอนาคต แต่ไม่ได้รับความ นิยมมากนัก เนื่องจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่นเหล่านี้ใช้เวลายาวนานใน การปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิต ซึ่งราคาถูกและมีจำนวนน้อย ทำให้ ไม่มีแม่ค้ามารับซื้อ ไม่สามารถสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจได้ นอกจากนี้ยังมีต้นไม้ใหญ่ที่ถูกโค่นเพื่อใช้สร้างบ้านเรือน หรือ ล้มด้วยลมพายุที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ดังนั้นเมื่อเกษตรกรต้องปลูก ต้นไม้ในสวนจึงนิยมเลือกพันธุ์ไม้เศรษฐกิจที่สร้างรายได้ให้ ครัวเรือน อาทิ ทุเรียนพันธุ์ มังคุด มะนาว และเนื่องจากพื้นที่ ทำกินมีจำกัด จึงทำให้การทำสวนในปัจจุบันของชุมชนเป็นสวน สมรมสมัยใหม่ที่เน้นพันธุ์ไม้เศรษฐกิจ คงเหลือสวนสมรมแบบ ดั้งเดิมเพียงไม่กี่รายเท่านั้นในชุมชน (ภาพที่ 1) นอกจากนี้ผู้เฒ่า ในชุมชนที่รู้จักพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ และการใช้ประโยชน์จาก พรรณพืชเหล่านั้นก็มีอยู่ไม่มากนัก จึงนับว่าเป็นช่วงวิกฤติของ การเปลี่ยนผ่านความรู้และภูมิปัญญาของคนในชุมชนจากรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกรุ่นหนึ่งในการทำมาจรรู้จักชนิดพันธุ์ไม้ คุณค่าและวิธีการ ใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนที่มีอยู่ และเริ่มลดน้อยลง (Kotchasaengsan, 2017)

จากการสำรวจพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในพื้นที่แหล่งเรียนรู้ สวนสมรมของชุมชนบ้านเขาวังในพื้นที่ 12 ไร่ ซึ่งเป็นสวนสมรม ตัวอย่างที่มีความหลากหลายของพันธุ์ไม้มากที่สุด พบว่ามีพันธุ์ไม้ ท้องถิ่นรวม 103 ชนิด โดยจำแนกประเภทพันธุ์ไม้ตามลักษณะ การใช้ประโยชน์หลักของชุมชนเป็น 3 ประเภท คือ ไม้ผล 41 ชนิด พืชผักและสมุนไพร 47 ชนิด ไม้ใช้สอย 15 ชนิด และเมื่อจัดกลุ่ม

ภาพที่ 1 ลักษณะสวนสมรมของชุมชนบ้านเขาวัง ก) สวนสมรมแบบดั้งเดิมมีความหลากหลายของพันธุ์พืช ข) สวนสมรมสมัยใหม่ เน้นพืชเศรษฐกิจสร้างรายได้

ความสำคัญของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นต่อชุมชน สามารถจำแนกได้ 3 กลุ่ม คือ 1) พันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีความสำคัญต่อการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจและอาหารชุมชน อาทิ กระวาน ผักหวานช้างโหลง สะตอ ผักเขลิยง เนียง เหยียง ทูเรียนบ้าน ทูเรียนพันธุ์ มังคุด ลองกอง ลิ้นจี่ มะไฟ ละเมาะ ก่าไร จำปาตะ เตียน มะปราง หยี มะมุด ประ หมากร มะนาว พริกไทย ฉิ่ง กลอย ระกำ 2) พันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีความสำคัญต่อการรักษาระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชน ซึ่งเป็นไม้ดูดซับน้ำริมชายห้วยได้ดี อาทิ สาย ลำแพน โสก มะเดื่อ ไทร ชก มะหาด ล้าน ขนุนปาน กะอออก มั่นช้าง เฟิร์น บอน ตะกู หลุมพอ และ 3) พันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีความสำคัญต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชนทั้งด้านสมุนไพรและไม้ใช้สอย อาทิ กะพ้อ เร็ด ไม้ไผ่ จำปาทอง ไช้เขียว ตะเคียน ฝามี แซะ จิกเขา เพกา หวาย ปลาไหลเผือก กำลั้งหนูมาน ค้างคาวดำ วานขันหมาก วานกิบเรด (Kotchasaengsan, 2016) จากความสำคัญของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นต่อชุมชน 3 ด้านข้างต้น พบว่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่นบางชนิดเริ่มมีจำนวนลดน้อยลงแม้มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ เนื่องจากไม่มีการปลูกเสริมเมื่อต้นตายลงหรือถูกโค่น อาทิ หยี ทูเรียนบ้าน ประ มะไฟ ละเมาะ ก่าไร มะมุด ชก ในขณะที่เดียวกันพันธุ์ไม้ท้องถิ่นบางชนิดมีโอกาสทางการตลาดที่สามารถสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจเป็นรายได้ให้กับครัวเรือนและชุมชน อาทิ กระวาน ผักเขลิยง ผักหวานช้างโหลง ประ สะตอ เนียง เหยียง แก่นำชุมชน จึงมีแนวคิดร่วมกันว่าชุมชนจะต้องร่วมกันอนุรักษ์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีอยู่ และเพาะขยายพันธุ์ไม้ที่มีจำนวนลดน้อยลงและมีคุณค่าทางเศรษฐกิจต่อชุมชนให้แพร่หลายมากยิ่งขึ้น

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ให้ยังคงเหลืออยู่ หรือลดน้อยลง หรือสูญหายไปจากชุมชนหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับกระบวนการปกป้องรักษาพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนเอง ดังเช่นพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ในการเสด็จฯ ออกมหาสมาคมในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2521 (Plant Genetic Conservation Project, 2020) ความว่า

“...ธรรมชาติแวดล้อมของเรา ไม่ว่าจะเป็นแผ่นดิน ป่าไม้ แม่น้ำ ทะเล และอากาศ มิได้เป็นเพียงสิ่งสวย ๆ งาม ๆ เท่านั้น หากแต่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตของเรา และการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมของเราไว้ให้ดีขึ้น ก็เท่ากับเป็นการปกป้องรักษาอนาคตไว้ให้ลูกหลานเราด้วย...”

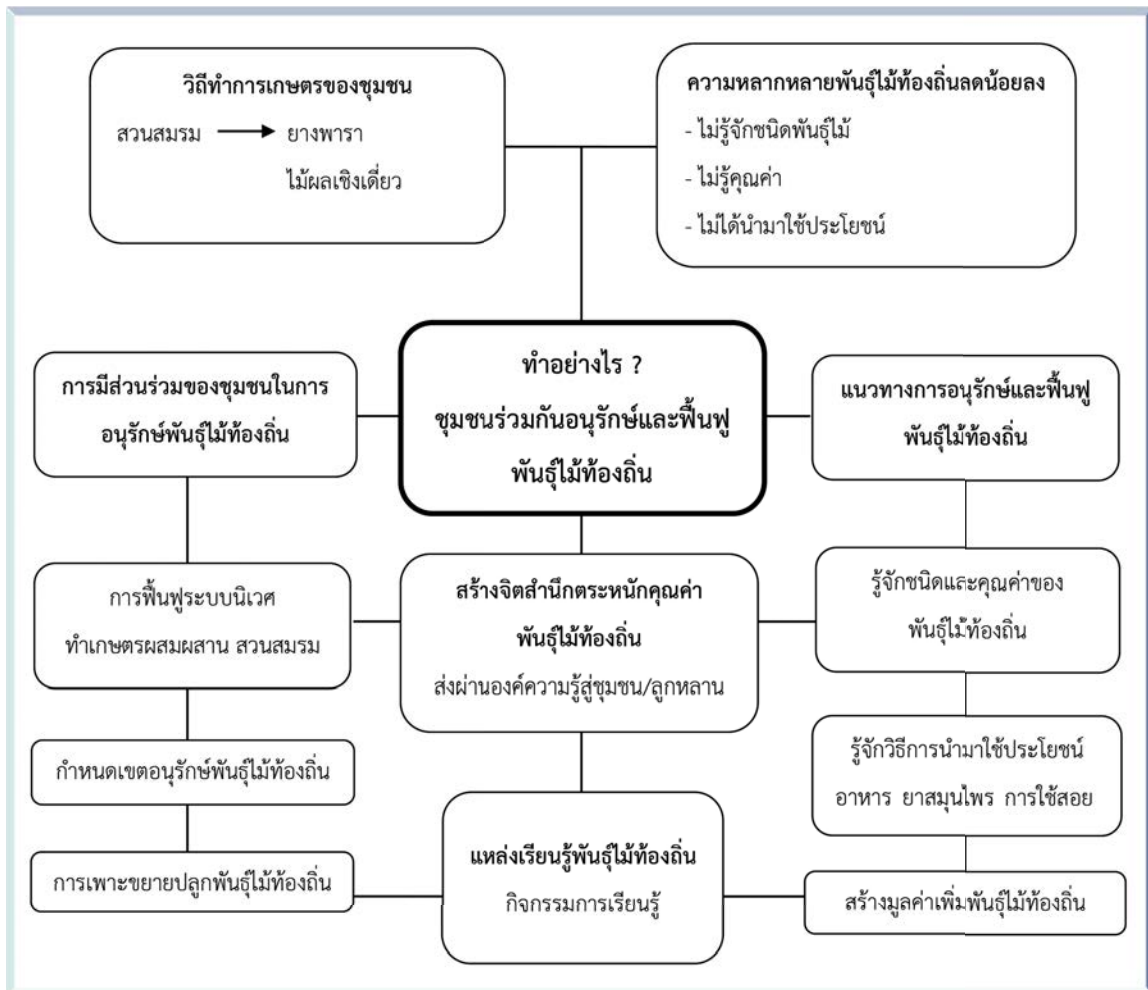
ดังนั้น การอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นนานาชนิดที่กำลังจะสูญหายไปจากชุมชน จึงจำเป็นต้องอาศัยกระบวนการ

เรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนเอง เพื่อก่อให้เกิดความตระหนักถึงความสำคัญและเข้าใจถึงคุณค่าของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นชนิดต่าง ๆ ที่เป็นส่วนสำคัญในการสร้างความสมดุลของการอยู่ร่วมกันของชุมชนและระบบนิเวศต้นน้ำ โดยอาศัยการสืบทอดภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นชนิดต่าง ๆ เพื่อการดำรงอยู่ ทั้งเป็นพืชอาหาร พืชเศรษฐกิจ ไม้ใช้สอย รวมถึงพืชที่ช่วยรักษาระบบนิเวศของชุมชน จากรุ่นปู่ย่าสู่รุ่นปัจจุบันและส่งต่อองค์ความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ในการอยู่ร่วมกับผืนป่าต้นน้ำของชุมชนไปยังรุ่นลูกหลานด้วยความภาคภูมิใจ อันจะส่งผลต่อการร่วมกันอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชนให้เป็นแหล่งทรัพยากรอันหาค่ามิได้ในการดำรงชีพตามวิถีการพึ่งพาตนเองของชุมชน งานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและแนวทางการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่จะหนุนเสริมให้เกิดการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในชุมชนอย่างจริงจังและเป็นรูปธรรมที่จะเชื่อมโยงไปสู่การอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชน ผ่านการพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติ การสร้างมูลค่าเพิ่มพันธุ์ไม้ท้องถิ่น และกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อปลูกจิตสำนึกตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในชุมชนซึ่งเป็นมรดกทางธรรมชาติที่บรรพบุรุษได้รักษาและสืบทอดส่งต่อมาให้รุ่นลูกหลานได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและภาคภูมิใจต่อไป

กระบวนการที่ใช้ในการเปลี่ยนแปลงและการยอมรับของชุมชนเป้าหมาย

การสร้างการเปลี่ยนแปลงและการยอมรับของชุมชน ดำเนินการในรูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participation action research) เน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างทีมวิจัยและชุมชน (ภาพที่ 2) โดยอาศัยกระบวนการวิจัยเป็นกลไกในการขับเคลื่อนกิจกรรมชุมชน เพื่อสร้างความตระหนักและการมีส่วนร่วมของชุมชนในการเรียนรู้ร่วมกันตั้งแต่การคิดร่วมกัน การเก็บรวบรวมข้อมูล การขับเคลื่อนกิจกรรมเพื่อก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน มีการดำเนินงาน (ภาพที่ 3) ดังนี้

1) สร้างพื้นที่การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน เพื่อสร้างการเรียนรู้ การแลกเปลี่ยน การถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาไปพร้อมกัน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ชุมชนได้รู้จักและตระหนักถึงคุณค่าความสำคัญของทรัพยากร ส่งผ่านองค์ความรู้ภูมิปัญญาถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น โดยมีผู้ที่มีความรู้เรื่องชนิดพันธุ์ไม้และการ

ภาพที่ 2 พังแนวคิดในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่น้ำท่วมของชุมชน

ใช้ประโยชน์ของชุมชน แกนนำชุมชน กลุ่มอนุรักษ์บ้านเขาวัง กลุ่มอาชีพ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชนซึ่งเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3-6 และคณะครูจากโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวัง และปราชญ์ผู้รู้ด้านพันธุ์ไม้ของชุมชน เป็นกลุ่มเป้าหมายหลักในการขับเคลื่อนกิจกรรมร่วมกัน

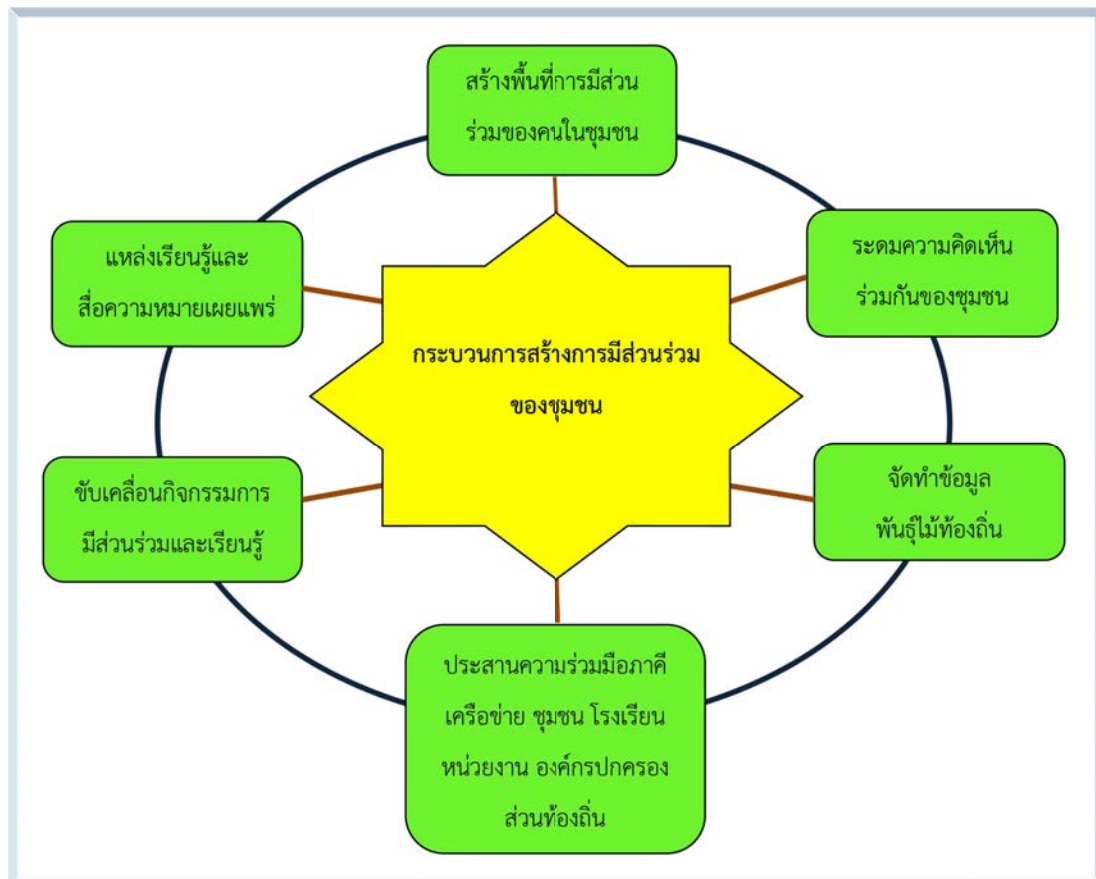
2) ระดมความคิดเห็นร่วมกันของชุมชน ด้วยการจัดเวทีสนทนากลุ่มย่อย การประชุมหารือ เพื่อให้คนในชุมชนได้ร่วมกันแสดงความคิดเห็น การวางแผนการดำเนินงาน การตัดสินใจ และการคัดเลือกแนวทาง/วิธีการที่เหมาะสมกับชุมชน โดยมีแนวคำถามในการจัดเวทีระดมความคิดเห็นของชุมชนในประเด็นที่กำหนดสิ่งที่ต้องการจากเวทีชุมชน โดยได้แนวทางในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่น้ำท่วมร่วมกันของชุมชนที่เหมาะสมกับบริบทชุมชน สอดคล้องเชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน และหนุนเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน

- การร่วมกันฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชน

เนื่องจากน้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญที่สุดในการดำเนินชีวิตของทุกครัวเรือนที่ต้องมีอย่างเพียงพอ ชุมชนสามารถร่วมกันดำเนินกิจกรรมระดับครัวเรือนและชุมชน อาทิเช่น การละเว้นการตัดต้นไม้บริเวณชายห้วยริมคลองในที่ดินทำกิน การปลูกต้นไม้เสริมในพื้นที่ทำกินและพื้นที่สาธารณะ การจัดทำฝายชะลอน้ำ การใช้ปุ๋ยชีวภาพและลดใช้ปุ๋ยเคมีในการทำเกษตร การลดละเลิกใช้ยาปราบศัตรูพืชและสารเคมีในการทำเกษตร เป็นต้น

- **การกำหนดเขตอนุรักษ์พันธุ์พืชและสัตว์น้ำบริเวณสายน้ำหลักของชุมชน** เพื่ออนุรักษ์พันธุ์ไม้ริมชายห้วยที่มีตามธรรมชาติระยะ 3-5 เมตรจากตลิ่งไม่ให้ถูกตัดโค่นและคุ้มครองแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำ นก และสัตว์ต่าง ๆ ไม่ให้ถูกทำลาย โดยกำหนดให้คลองเขาวังเป็นพื้นที่เขตอนุรักษ์น้ำของชุมชน

- **การกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์และการศึกษาธรรมชาติในพื้นที่ป่าชุมชน** เพื่อจัดการการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนอย่างเหมาะสมและดูแลปกป้องผืนป่าต้นน้ำของชุมชน

ภาพที่ 3 กระบวนการดำเนินงานวิจัยสร้างการมีส่วนร่วมขับเคลื่อนกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน

พื้นที่ 702 ไร่ 60 ตารางวา ที่ยังคงความอุดมสมบูรณ์ที่สุดของชุมชน โดยคณะกรรมการป่าชุมชนซึ่งมีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านเป็นประธาน ภายใต้การสนับสนุนหลักของสำนักจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ 12 จังหวัดนครศรีธรรมราช จากการประกวดป่าชุมชนโครงการกล้าอ้อม ซึ่งจัดโดยกรมป่าไม้และบริษัทราชบุรีโฮลดิ้ง จำกัด พบว่า ชุมชนได้รับรางวัลป่าชุมชนดีเด่นรองชนะเลิศระดับประเทศ

- การอนุรักษ์พันธุ์ไม้ริมชายห้วย พันธุ์ไม้ที่ขึ้นอยู่ตามธรรมชาติทำหน้าที่เป็นป่าซับน้ำริมชายห้วยที่ดีของชุมชน โดยการละเว้นการตัดโค่นต้นไม้ริมชายห้วยและการปลูกเสริมใหม่ด้วยพันธุ์ไม้ชนิดเดิมในพื้นที่ อาทิ ลำแพน สาย โสก มะเดื่อ ชก เป็นต้น ซึ่งได้รับความมือจากชุมชนเป็นอย่างดี

- การอนุรักษ์พันธุ์ไม้ในสวนสมรมที่มีพืชหลากหลายชนิด ทั้งที่เป็นพืชอาหาร เช่น ทุเรียนบ้าน หยี กำไร มะไฟกา ประเพ็ชร์ผักพื้นบ้าน เช่น ผักหวานช้างโขลง กระวาน หมากหมก พืชสมุนไพร เช่น ธรณีสาร ว่านขันหมาก ค้างคาวดำ พืชใช้สอย เช่น จำปาทอง มันหมู ไข่เขียว ตะเคียน กะพ้อ เร็ด พืชรักษาโรค

นิเวศ เช่น โสก มะเดื่อ ลำแพน ชก สาย

- การเพาะขยายพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน ทั้งพืชผักไม้ผล สมุนไพร รวมถึงไม้ใช้สอยและไม้ซ่าน้ำ เพื่อปลูกเสริมในพื้นที่ทำกิน พื้นที่บริเวณริมสองฝั่งคลองหรือห้วย และพื้นที่สาธารณะของชุมชน อาทิ กำไร เหยียง เตียน ชก โสก กระวาน ผักหวานช้างโขลง ผักเสี้ยน เป็นต้น โดยได้รับความสนใจจากชุมชนในการขยายพันธุ์ไม้ท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะกระวาน ผักหวานช้างโขลง ซึ่งเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปเนื่องจากการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลผ่านสื่อต่าง ๆ

- การสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่สามารถนำมาแปรรูปได้ อาทิ การแปรรูปกระวานเป็นยาต้มสมุนไพรชากระวาน น้ำพริกกระวาน การเพาะกล้าไม้ท้องถิ่นเศรษฐกิจ เป็นต้น ซึ่งสร้างรายได้เพิ่มจากการขายเพียงหน่อกระวานสด โดยจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนกลุ่มกระวานบ้านเขาวัง ซึ่งร่วมกันแปรรูปผลิตภัณฑ์จากกระวานจำหน่ายในกิจกรรมของหน่วยงาน แยกที่มาเยี่ยมเยือนชุมชน และคำสั่งซื้อออนไลน์ สร้างรายได้ประมาณ 50,000 บาท ในปีแรกที่เริ่มดำเนินการ

3) จัดทำข้อมูลพันธุ์ไม้ท้องถิ่น การเดินสำรวจข้อมูลพันธุ์ไม้เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ชนิดพันธุ์ไม้และการใช้ประโยชน์ของชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมของผู้รู้ในชุมชน ขณะเดียวกันเยาวชนที่ร่วมเดินสำรวจก็ได้เรียนรู้ชนิดพันธุ์ ลักษณะเฉพาะและประโยชน์ของต้นไม้แต่ละชนิด และเพื่อให้ชุมชนและเยาวชนได้ตระหนักถึงคุณค่าและประโยชน์ของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีอยู่ในชุมชน จึงใช้แบบฟอร์มบันทึกข้อมูลพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในการสำรวจภาคสนาม ที่ปรับประยุกต์จากแบบฟอร์มการเก็บรวบรวมทะเบียนพันธุ์ไม้ของโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ซึ่งประกอบด้วยหัวข้อสำคัญ คือ พิกัดที่พบ ชื่อพันธุ์ไม้ (ชื่อท้องถิ่น ชื่อสามัญ ชื่อวิทยาศาสตร์ วงศ์)

ลักษณะพื้นที่ที่พบ ลักษณะเด่นของ ลำต้น ใบ ดอก ผล และการนำไปใช้ประโยชน์ของชุมชน โดยใช้เครื่อง GPS (Global positioning system) เก็บพิกัดทางภูมิศาสตร์เพื่อจัดทำเส้นทางแหล่งเรียนรู้ของชุมชน และการบันทึกภาพ เพื่อบันทึกขั้นตอนการทำงานและข้อมูลพันธุ์ไม้ท้องถิ่น วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ซึ่งได้สำรวจข้อมูลพันธุ์ไม้ในบริเวณแหล่งเรียนรู้สวนสมรมต้นแบบ เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง และเส้นทางศึกษาธรรมชาติต้นไม้อายุ ต้นลำแพน รุกขมรดกของแผ่นดิน (ภาพที่ 4-5)

- ความหลากหลายและการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ในแหล่งเรียนรู้สวนสมรมตัวอย่างของชุมชนบ้านเขาวัง ในสวนสมรมพื้นที่ 12 ไร่ พบพันธุ์ไม้จำนวน 103 ชนิด (ภาพที่ 6) ส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ไม้ที่ใช้เป็นอาหารของครัวเรือน ทั้งไม้ผลและ

ภาพที่ 4 การสร้างกระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นร่วมกัน ก) การสำรวจพันธุ์ไม้ท้องถิ่น ข) การติดป้ายสื่อความหมายพันธุ์ไม้เด่น

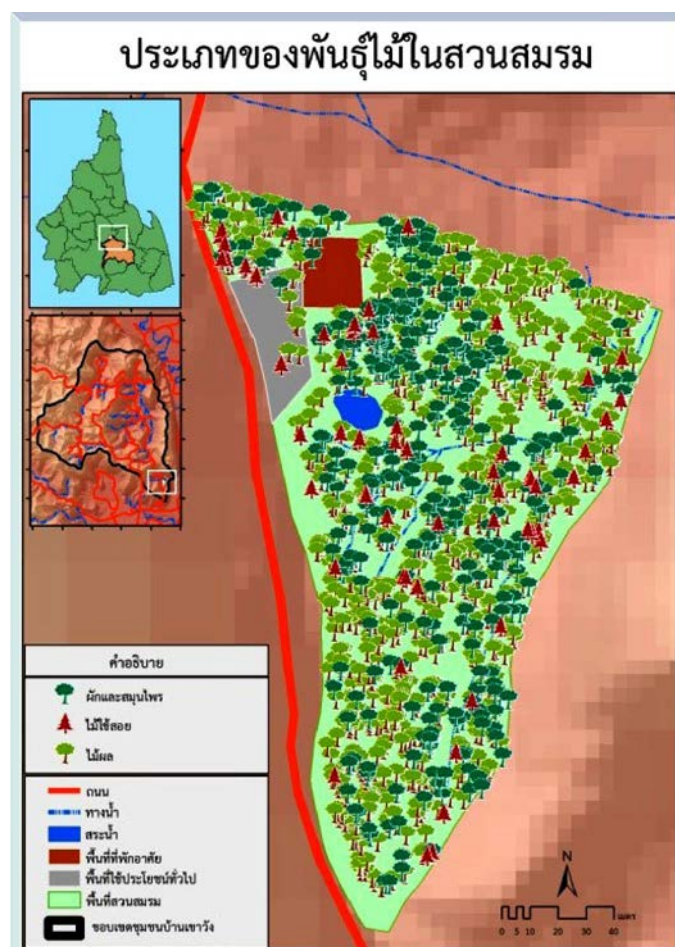

ภาพที่ 5 การสร้างกระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของเยาวชน ก) เยาวชนเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่น ข) เยาวชนสรุปการเรียนรู้พันธุ์ไม้ในเส้นทางศึกษาธรรมชาติและแหล่งเรียนรู้ชุมชน

พืชผักที่เจ้าของสวนปลูกไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อเหลือจากส่วนที่เป็นอาหารของครัวเรือนและแจกจ่ายญาติมิตรแล้ว จะจำหน่ายเป็นรายได้ของครัวเรือน มีจำนวน 13 ชนิด ซึ่งพืชเศรษฐกิจของครัวเรือนจากสวนสมรม ได้แก่ กระวาน กล้วยน้ำว่าน ทุเรียน เนียง ผักเขลิ้ง มังคุด มะพร้าว ลองกอง ละมุด สละอินโด ละไม สะตอ หนาก สร้างรายได้ปีละประมาณ 200,000 บาท ในขณะที่พืชอาหารที่เป็นพืชผักนั้น ส่วนหนึ่งคือสมุนไพรในครัวเรือน อาทิ กระวาน กระเพรา ขิง ข่า มะกรูด ตะไคร้ เติย เป็นต้น ส่วนพันธุ์ไม้ใช้สอยชนิดต่าง ๆ มีทั้งพันธุ์ไม้ที่เป็นไม้ป่าดั้งเดิมที่ยกเว้นไว้ และพันธุ์ไม้ปลูกใหม่ที่เจ้าของสวนต้องการใช้ประโยชน์ในอนาคตทั้งการสร้างบ้านเรือนและโรงเรือนต่าง ๆ อาทิ จำปาทอง ตะเคียน แดง มันทม พะยูง เป็นต้น โดยพันธุ์ไม้ผลที่มีในสวนสมรมส่วนใหญ่สามารถนำเนื้อไม้มาใช้ประโยชน์ได้ทั้งการสร้างบ้านเรือน โรงเรือน หรือการเผาถ่าน อาทิ ทุเรียน มังคุด หนาก มะพร้าว กระท้อน ก่อ เป็นต้น ขณะเดียวกันพันธุ์ไม้บางชนิดสามารถนำส่วนอื่น ๆ ของ

ลำต้นมาใช้ประโยชน์ด้วยเช่นกัน อาทิ ส่วนใบของกล้วย กะพ้อ เร็ด ที่นำมาใช้ห่ออาหาร หรือโกศลที่มีใบสีส้มใช้เป็นเครื่องหมายบริเวณที่มีการปลูกต้นไม้ใหม่ (Kotchasaengsan, 2016)

- ความหลากหลายและการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง ในระยะทาง 900 เมตร ซึ่งมีผู้รู้ผู้ชำนาญพันธุ์พืชท้องถิ่นและแกนนำชุมชนร่วมสำรวจด้วยนั้น ตลอดเส้นทางศึกษาธรรมชาติจะพบพรรณไม้ป่าดั้งเดิมริมชายเขาและพรรณไม้ในเขตพื้นที่ทำกินซึ่งเป็นสวนสมรม พบพันธุ์ไม้เด่นจำนวน 82 ชนิด อาทิ หนาก สะตอ เนียง เหยียง ทุเรียนบ้าน ลังสาต ลองกอง ผักหวานช้าง กระวาน บุตช้าง ผักกูด เร็ด มะไฟกา ละไม จำปาตะ ก่าไร ธรณีสาร คันทามเสื่อ สามแก้ว ลังตังช้าง ว่านค่างควาดำ ว่านขันหมาก มะหาด ขนุนปาน ชก สาย กลอย เป็นต้น และพบสัตว์ป่าหลากหลายชนิด อาทิ ชะนี ค่าง นก บ่าง กระรอก เป็นต้น อีกทั้งยังมีถ้ำหินงอก หินย้อยและเส้นทางเดินโบราณของชุมชนที่ต้องเดินลอดถ้ำไปยัง

ภาพที่ 6 แผนที่การกระจายตัวของพรรณไม้ในแหล่งเรียนรู้สวนสมรมต้นแบบของชุมชน

ภายนอกชุมชน (Kotchasaengsan, 2017)

- ความหลากหลายของพันธุ์ไม้ในเส้นทางศึกษาธรรมชาติต้นไม้ใหญ่ ในระยะทาง 280 เมตร เป็นเส้นทางศึกษาธรรมชาติที่เชื่อมต่อกับต้นไม้ใหญ่ “รุกขมรดกของแผ่นดินได้ร่วมพระบารมี” หรือ “ต้นลำแพน ชุมชนบ้านเขาวัง” ซึ่งชุมชนบ้านเขาวังได้รับการคัดเลือกยกย่องเชิดชูเกียรติให้เป็นชุมชนที่ดำเนินการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พื้นที่ดูแลต้นไม้โดยใช้มิติทางวัฒนธรรม จากกรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม ประจำปี พ.ศ. 2561 ตลอดเส้นทางจะมีต้นไม้เด่นขนาดใหญ่จำนวน 10 ชนิด ได้แก่ ลำแพน แทร มังคุด มันทูม มันทูม สาย โก (พระเจ้าห้าพระองค์) ชัน แชะ และทุเรียนบ้าน ซึ่งทั้งหมดเป็นต้นไม้ขนาดใหญ่ที่มีความยาวรอบลำต้นที่ระดับความสูงจากพื้นดิน 1.30 เมตร มากกว่า 1 เมตร และมีความสูงมากกว่า 20 เมตร โดยในตลอดเส้นทางยังมีพรรณไม้ชนิดอื่น ๆ อีกหลายชนิดที่สามารถให้ประโยชน์กับชาวบ้านและระบบนิเวศ

ต้นน้ำ โดยเฉพาะด้านอาหาร แหล่งรายได้ และพืชสมุนไพร อาทิ ทุเรียนบ้าน สะตอ เนียง กระวาน ผักหวานช้างโขลง ผักเคลียง กะพ้อ

จากการสำรวจ 3 พื้นที่แหล่งเรียนรู้ของชุมชน (ภาพที่ 7) พบว่า พันธุ์ไม้จำพวกพืชผักพื้นบ้านที่เป็นอาหารครัวเรือน อาทิ ผักเคลียง ผักหวานช้างโขลง ข้า ตะไคร้ มะกรูด มะนาว พริก พริกไทย กระวาน เป็นต้น จะนิยมปลูกไว้ข้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการนำมาประกอบอาหาร ส่วนพันธุ์ไม้ประเภทไม้ผลที่เป็นพืชไร่ได้หลัก อาทิ ทุเรียน มังคุด ลองกอง สะตอ เนียง จะปลูกกระจายทั่วบริเวณสวนสมรม เนื่องจากเป็นไม้ผลที่ต้องการแสงสว่างในการเจริญเติบโต ส่วนพันธุ์ไม้จำพวกไม้ใช้สอย อาทิ เทียม ตะเคียน จำปา นิยมปลูกไว้ตามริมเขตแดนที่ทำกิน ส่วนบริเวณริมชายห้วยนั้นนิยมเว้นไม้ขนาดใหญ่ที่เจริญเติบโตตามธรรมชาติซึ่งเป็นไม้ซับน้ำดั้งเดิม อาทิ สาย ตะกู ลำแพน มะเดื่อ สามแก้ว ชก โดยพันธุ์ไม้ท้องถิ่น

ภาพที่ 7 ตัวอย่างพันธุ์ไม้ในแหล่งเรียนรู้สวนสมรมชุมชนบ้านเขาวัง ก) หมาก (*Areca catechu* L.) ข) มังคุด (*Garcinia mangostana* L.) ค) โพกา (มะไฟกา) (*Baccaurea parviflora*) ง) เนียง (*Archidendron jiringa*) จ) เหมียง (*Parkia timoriana*) และ ฉ) ตอ (สะตอ) (*Parkia speciosa*)

ที่สามารถพบเห็นได้ในปัจจุบันจะเป็นพันธุ์ไม้ที่ชุมชนรู้จัก มีการนำมาใช้ประโยชน์ และสร้างมูลค่าให้เศรษฐกิจครัวเรือนได้ ส่วนพันธุ์ไม้ท้องถิ่นดั้งเดิมโดยเฉพาะไม้ผลที่ต้นมีขนาดใหญ่ เก็บเกี่ยวยาก ใช้เวลานานในการให้ผล และไม่ใช้สอยที่ต้องรอเวลาในการใช้งาน หากไม่สามารถสร้างมูลค่าและประโยชน์ได้ก็อาจถูกโค่นและเปลี่ยนเป็นพืชที่สามารถสร้างรายได้ให้ครัวเรือนได้ เมื่อตัดโค่นหรือตายก็ไม่นิยมปลูกใหม่ เช่น หยี กำไร มะไฟกา เตียน เหยียง ทุเรียนบ้าน รวมไปถึงพืชสมุนไพรในสวนสมรมในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนหรือป่าริมชายห้วยอีกหลากหลายชนิดที่ชุมชนไม่รู้จักและไม่ได้นำมาใช้ประโยชน์ จึงไม่เห็นถึงคุณค่าและความสำคัญของพรรณพืชเหล่านั้น เมื่อมีการตัดหญ้าในสวนก็จะถูกตัดทิ้งไปด้วย หรือเมื่อถูกโค่นหรือตายไปก็ไม่มีการปลูกทดแทน

4) ประสานความร่วมมือภาคีเครือข่าย ชุมชน โรงเรียน หน่วยงาน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ทั้งในชุมชนทุกหมู่บ้าน กลุ่มอาชีพ โรงเรียน และร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องภายนอกชุมชน อาทิ สำนักจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ 12 นครศรีธรรมราช องค์การบริหารส่วนตำบลหินตก ศูนย์การศึกษาตามอัธยาศัย สำนักงานเกษตรอำเภอราษีไศล ในการขับเคลื่อนกิจกรรมชุมชนโดยมีผู้นำชุมชนเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนงานวิจัยและกิจกรรมชุมชนไปพร้อมกัน โดยการมีส่วนร่วมจากสมาชิกกลุ่มอนุรักษ์บ้านเขาวัง กลุ่มกระวานบ้านเขาวัง กลุ่มปุยหมักบ้านเขาวัง โรงเรียนตำราวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวัง เป็นต้น

5) ขับเคลื่อนกิจกรรมการมีส่วนร่วมและการเรียนรู้ เพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์เชิงประจักษ์ อย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่อง

ได้แก่ การพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติและกิจกรรมเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่น โดยได้กำหนดกฎกติกาในการเดินศึกษาธรรมชาติของบุคคลนอกชุมชน การจัดทำแผนที่เส้นทาง ป้ายกฎกติกา ป้ายพันธุ์ไม้เด่น เพื่อสื่อความหมายในเส้นทางศึกษาธรรมชาติ และมีการจัดกิจกรรมเยาวชน/ชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่น โดยการสร้างฝายชะลอน้ำ และกิจกรรมค่ายเรียนรู้ชุมชน เพื่อเรียนรู้แหล่งเรียนรู้ชุมชนตามฐานการเรียนรู้ของชุมชน ได้แก่ การทำสวนสมรม การเพาะพันธุ์ไม้ท้องถิ่น การเลี้ยงแพะ การทำซากะวาน การทำน้ำพริกกระวาน การทำปุยหมัก/มูลไส้เดือน ศูนย์เฝ้าระวังภัยพิบัติบ้านเขาวัง การทำเครื่องเงิน เป็นต้น โดยมีแกนนำชุมชนเป็นวิทยากรให้ความรู้แก่เยาวชน/นักศึกษาร่วมกิจกรรม และการนำเยาวชน/แกนนำชุมชนไปศึกษาเรียนรู้ธรรมชาติและจัดการเส้นทางศึกษาธรรมชาติ/กิจกรรมการเรียนรู้ระบบนิเวศของสวนพฤกษศาสตร์ทุ่งค่าย จังหวัดตรัง เพื่อปรับประยุกต์ให้เหมาะสมกับการจัดการเส้นทางศึกษาธรรมชาติของชุมชนบ้านเขาวัง (ภาพที่ 8)

- การพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติและแหล่งเรียนรู้ชุมชนบ้านเขาวัง ประกอบด้วย เส้นทางศึกษาธรรมชาติแหล่งเรียนรู้สวนสมรม พื้นที่ 12 ไร่ พบพันธุ์ไม้ในสวนสมรมจำนวน 103 ชนิด เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง ระยะทางประมาณ 900 เมตร โดยได้รับการสนับสนุนงบประมาณในการปรับปรุงเส้นทางเดินเท้าและศาลาพักจากสำนักจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ 12 นครศรีธรรมราช และโครงการวิจัยในการจัดทำแผนที่เส้นทางและข้อมูลพันธุ์ไม้ในเส้นทางศึกษาธรรมชาติ พร้อมป้าย

ภาพที่ 8 เยาวชน/ชุมชนศึกษาเรียนรู้ระบบนิเวศและการจัดการเส้นทางศึกษาธรรมชาติ สวนพฤกษศาสตร์ทุ่งค่าย จังหวัดตรัง

ซื้อพันธุ์ไม้เด่น บำรุงกระเปียบการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนและกติกากการเดินศึกษาธรรมชาติในเส้นทางดังกล่าว นอกจากนั้น ยังได้พัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติต้นไม้ใหญ่ ต้นลำแพนบ้านเขาวัง รุกขมรดกของแผ่นดินใต้ร่มพระบารมี ระยะทาง 280 เมตร ซึ่งชุมชนได้รับรางวัลต้นไม้ใหญ่ประจำจังหวัดนครศรีธรรมราช และรางวัลชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในปี พ.ศ. 2561 จากกระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งเส้นทางศึกษาธรรมชาติต้องอาศัยวิทยากรชุมชนเป็นผู้ให้ความรู้หลัก พร้อมกับมีป้ายสื่อความหมายพันธุ์ไม้เด่นในบริเวณจุดสำคัญของเส้นทาง โดยกำหนดจุดเรียนรู้พันธุ์ไม้สำคัญในเส้นทางศึกษาธรรมชาติและมีป้ายสื่อความหมายเป็นสัญลักษณ์ (ภาพที่ 9)

- **จัดกิจกรรมเพื่อการเรียนรู้ ปกุกจิตสำนึก และตระหนักคุณค่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่น** เพื่อสร้างโอกาสการเรียนรู้ให้เยาวชนได้รู้จัก เข้าใจ เห็นความสำคัญของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชนว่ามีคุณค่าอย่างไร และชุมชนจะนำไปใช้ประโยชน์อย่างไร โดยนำเยาวชนจากโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวังและแกนนำชุมชนไปเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นในพื้นที่ที่มีการจัดการเรียนรู้อย่างจริงจังด้านพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่สวนพฤกษศาสตร์ทุ่งค่าย จังหวัดตรัง ทำให้เยาวชนได้รู้จักพันธุ์ไม้ท้องถิ่น เข้าใจคุณค่า และตระหนักถึงความสำคัญของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่ชุมชนจะต้องร่วมกันอนุรักษ์ไว้ ในขณะเดียวกันแกนนำชุมชนได้เรียนรู้วิธีการจัดการในการอนุรักษ์ และการจัด

กิจกรรมการเรียนรู้ที่นำไปสู่การปลูกจิตสำนึกและสร้างความตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนแก่เยาวชนและผู้มาเรียนรู้จากภายนอกชุมชน โดยชุมชนได้ร่วมกันจัดกิจกรรมเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นให้กับนักศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ ในจังหวัดอาทิ สำนักวิชาเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ ในกิจกรรมค่ายเภสัชเรียนรู้ชุมชน มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลศรีวิชัย มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช โรงเรียนประทีปศาสตร์ (ปอเนาะบ้านดาล) รวมถึงสถาบันการศึกษาจากต่างจังหวัด เช่น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โรงเรียนรุ่งอรุณ เป็นต้น และการจัดทำฐานเรียนรู้ในชุมชน ได้แก่ การศึกษาเรียนรู้พันธุ์ไม้ในสวนสมรม การแปรรูปพันธุ์ไม้ท้องถิ่นสร้างมูลค่าเพิ่ม และการเพาะขยายพันธุ์ไม้ท้องถิ่น (ภาพที่ 10)

- **การใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นให้เกิดคุณค่าและสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับชุมชน** ในการสร้างอาชีพและรายได้ การสร้างคุณประโยชน์ต่อการดูแลสุขภาพ การใช้สอยในครัวเรือน แหล่งอาหารครัวเรือน และการดูแลรักษาระบบนิเวศของชุมชนอาทิ การแปรรูปผลิตภัณฑ์จากกระวานเป็น น้ำพริกกระวาน ชากระวาน ข้าวเกรียบกระวาน ยาต้มสมุนไพร รวมทั้งการใช้สื่อออนไลน์ในการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ผลผลิตพืชผักไม้ผลพื้นบ้านของชุมชนเป็นช่องทางจำหน่ายออนไลน์ให้กับผลิตภัณฑ์ของชุมชนมากขึ้น อาทิ ทุเรียนบ้าน ทุเรียนพวงมณี ละไม กำไร สละอินโด กระวาน ผักเซียง สะตอ จำปาตะ เป็นต้น (ภาพที่ 11)

ภาพที่ 9 เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง

6) แหล่งเรียนรู้และสื่อความหมายเผยแพร่ โดยการสรุปสังเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจ สัมภาษณ์ และเวทีระดมความคิดเห็นชุมชน นำมาวิเคราะห์ข้อมูลองค์ความรู้ร่วมกับชุมชน จัดทำเป็นเอกสารแผ่นพับและโปสเตอร์สรุปข้อมูลองค์ความรู้ชุมชนและไวนิลประชาสัมพันธ์ สำหรับการจัดนิทรรศการบอกเล่าเรื่องราวการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนเพื่อติดตั้งในแหล่งเรียนรู้ชุมชน รวมถึงการเผยแพร่ต่อสาธารณะ ประกอบด้วย แผนที่เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง แผ่นพับและโปสเตอร์พันธุ์ไม้เด่นในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนและ

ต้นไม้ใหญ่ ป้ายกฎระเบียบป่าชุมชน ป้ายกติกาการเดินศึกษาธรรมชาติป่าชุมชน ป้ายพันธุ์ไม้ท้องถิ่น ไวนิลและโปสเตอร์ข้อมูลชุมชน ซึ่งติดตั้งเป็นนิทรรศการถาวร ณ ศูนย์ข้อมูลชุมชน ที่ทำการผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 12 ตำบลหินตก อำเภอร่อนพิบูลย์ และติดตั้งไว้ในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชน ซึ่งเป็นแผ่นข้อมูลสื่อความหมายให้กับเยาวชนและผู้สนใจศึกษาเรียนรู้พรรณไม้ใน เส้นทางศึกษาธรรมชาติ พร้อมทั้งได้นำไปใช้ในการจัดนิทรรศการเผยแพร่กิจกรรมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่น (ภาพที่ 12-14)

ก

ข

ภาพที่ 10 กิจกรรมการเรียนรู้ปลูกจิตสำนึกเยาวชนและชุมชน ก) การเพาะขยายพันธุ์กล้าไม้ท้องถิ่น ข) การนำพันธุ์ไม้ท้องถิ่นปลูกเสริมในชุมชน

ก

ข

ภาพที่ 11 การสร้างมูลค่าเพิ่มจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน ก) การทำชากระวาน ข) ผลิตภัณฑ์แปรรูปจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน

ความรู้หรือความเชี่ยวชาญที่ใช้

การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน

การสร้างเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ท้องถิ่น โดยให้กระบวนการวิจัยเป็นพื้นที่ในการมีส่วนร่วมของชุมชนตั้งแต่การร่วมคิดวางแผน ร่วมเรียนรู้ ร่วมดำเนินกิจกรรม และถ่ายทอดองค์ความรู้สู่ชุมชน เพราะการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนตามแนวคิดของ Cohen & Uphoff (1981) ซึ่งจำแนกขั้นตอนการมีส่วนร่วมของชุมชนได้ 4 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน ได้แก่ การริเริ่มตัดสินใจ การดำเนินการตัดสินใจ และการตัดสินใจปฏิบัติการ 2) การมี

ส่วนร่วมในการปฏิบัติ ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากร การบริการ และการประสานขอความช่วยเหลือ 3) การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางวัตถุ ผลประโยชน์ทางสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล และ 4) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล เป็นการควบคุม ตรวจสอบการดำเนินกิจกรรมทั้งหมด และเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วม

การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนจัดการชุมชนเองนั้น (Dechakhumph & Homdee, 2017) มีกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน 4 ขั้นตอน คือ 1) การมีส่วนร่วมในการวางแผน 2) การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ 3) การมีส่วนร่วมในการจัดสรรผลประโยชน์ และ 4) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล โดยรูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชน (Junsontima & Intachaiwong, 2016) เริ่มตั้งแต่มีการปลูกจิตสำนึกให้ชาวบ้านรวมทั้งเยาวชนรู้จักภาวะ

ภาพที่ 12 แผนที่เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง

บ้านเขาวัง...วิถีแห่งภูมิปัญญาการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำปากพอง

ชุมชนต้นน้ำบ้านเขาวัง หมู่ที่ 12 ตำบลหินตก อำเภอร่อนพิบูลย์ เป็นชุมชนมุสลิมในพื้นที่ต้นน้ำคลองสาธิต แหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญอีกสายหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพอง ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำสวนผลไม้ควบคู่ไปกับการทำสวนยาง และการปลูกพืชผัก เช่น กระวาน พริกไทย มะนาว ผักหวานช้างเผือก เติบอง เป็นต้น ในรูปแบบของการทำเกษตรผสมผสาน หรือ "สวนผสม" แต่ชุมชนจะมีจำนวนพื้นที่ป่าต้นน้ำจำกัด แต่ก็มีวิถีการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลต่อการอนุรักษ์พื้นที่ป่าต้นน้ำและรักษาระบบนิเวศของพื้นที่ชุมชนต้นน้ำไว้ได้อย่างดี

● **สวนผสม...ภูมิปัญญาการผสมผสานคนอยู่กับป่า** เป็นภูมิปัญญาการทำสวนที่สืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษของพื้นที่ ซึ่งสามารถสร้างความมั่นคงในการดำเนินชีวิตของชุมชนและช่วยเกื้อกูลระบบนิเวศให้คนสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ ด้วยการปลูกพืชหลากหลายชนิดในพื้นที่ทำกินขึ้นเคียงกันแบบป่าตามธรรมชาติ มีทั้งพืชเศรษฐกิจ พืชอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอย รวมถึงพืชไม้ที่ช่วยรักษาบริเวณ

● **กระวานในร่องธาร...คำสวดฮัจญ์ให้ปศุสัตว์** การปลูกกระวานซึ่งเป็นพืชท้องถิ่นในสวนยางสวนเป็นภูมิปัญญาของชุมชนที่ได้สืบทอดกันมา ซึ่งนอกจากสวดฮัจญ์ได้เสริมจากการสวดมนต์และเมตตากรรมแล้ว การกระวานซึ่งมีปลูกในพื้นที่วังปลาในพื้นที่ยังสามารถช่วยป้องกันกีดขวางและชะล้างพังทลายของหน้าดินได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังช่วยรักษาความชุ่มชื้นในพื้นที่สวนยางพาราได้ทำให้สามารถกรีดยางได้ผลดีต่อเนื่องกันจากที่เคยปลูกยางพาราเป็นพืชเชิงเดี่ยวเพียงอย่างเดียว

● **สวนผสม...ภูมิปัญญาการผสมผสานคนอยู่กับป่า** ชุมชนร่วมกันอนุรักษ์ไม้ท้องถิ่น ด้วยการเว้นพื้นที่ไม้ท้องถิ่นที่มีอยู่แล้วบริเวณท้ายชายคลองและในสวนดั้งเดิม ซึ่งจะช่วยให้ต้นน้ำรักษาความชุ่มชื้นบริเวณท้ายชายห้วยและพื้นที่เกษตร และเพาะขยายพันธุ์ไม้เศรษฐกิจท้องถิ่นเพื่อปลูกเพิ่มเติมเสริมรายได้ให้กับครัวเรือนไป เช่น เติบอง เนียง สะตอ พริกบ้าน หมี ผักหวานช้างเผือก มะนาว กระวาน เป็นต้น

● **ปลูกพืชใน...การเกษตรผสมผสานได้เสริมครัวเรือน** ชุมชนได้ร่วมกันวางแผนให้มีการปลูกพืชในพื้นที่บ้านของบ้านเขาวังทุกครัวเรือน เช่น ผักหวานช้างเผือก กระวาน มะนาว พริกไทย เติบอง ผักกูด ซึ่งแพร่หลาย เป็นต้น เพื่อการอนุรักษ์และขยายพันธุ์ไม้ท้องถิ่น เป็นอาหารครัวเรือน และสร้างรายได้เสริมให้กับชุมชน

● **ปลูกพืชใน...การเกษตรผสมผสานได้เสริมครัวเรือน** ในบริเวณลำห้วยสายต่างๆ ของชุมชน เพื่อช่วยชะลอการไหลของน้ำ ให้ดินชุ่มชื้นช่วยชะลอการกัดเซาะดิน ความชุ่มชื้นไว้เป็นป่าต้นน้ำลำธาร และปลูกพืชผักสวนครัวสำหรับครัวเรือนประกอบอาชีพเกษตร

● **ปลูกพืชใน...การเกษตรผสมผสานได้เสริมครัวเรือน** ในบริเวณลำห้วยสายต่างๆ ของชุมชน เพื่อช่วยชะลอการไหลของน้ำ ให้ดินชุ่มชื้นช่วยชะลอการกัดเซาะดิน ความชุ่มชื้นไว้เป็นป่าต้นน้ำลำธาร และปลูกพืชผักสวนครัวสำหรับครัวเรือนประกอบอาชีพเกษตร

● **ปลูกพืชใน...การเกษตรผสมผสานได้เสริมครัวเรือน** ในบริเวณลำห้วยสายต่างๆ ของชุมชน เพื่อช่วยชะลอการไหลของน้ำ ให้ดินชุ่มชื้นช่วยชะลอการกัดเซาะดิน ความชุ่มชื้นไว้เป็นป่าต้นน้ำลำธาร และปลูกพืชผักสวนครัวสำหรับครัวเรือนประกอบอาชีพเกษตร

ภาพที่ 13 โปสเตอร์ข้อมูลความรู้กิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำของชุมชน

หน้าที่ของตนที่จะต้องทำการดูแลรักษาป่าชุมชนอย่างเข้มแข็งผ่านการเรียกประชุมหมู่บ้านและผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ซึ่งคนในชุมชนทุกคนมีบทบาทในการจัดการทรัพยากรป่าชุมชน เช่น จัดทีมลาดตระเวน เฝ้าระวัง หาข่าว การรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากภาครัฐ ภาคเอกชน ผู้นำชุมชน องค์กรปกครองท้องถิ่น การจัดการป่าชุมชน การดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับป่าชุมชนมีการประชุมและมีการมีส่วนร่วมการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร ประกอบด้วย

- การมีส่วนร่วมในการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน ความต้องการของชุมชนในการจัดการ การบำรุงรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าชุมชน
- การมีส่วนร่วมคิดหาและสร้างรูปแบบการจัดการป่าชุมชนให้เกิดความสมดุลและยั่งยืน และมีวิธีแก้ไขปัญหาคาใช้ทรัพยากรธรรมชาติในป่าชุมชนภายใต้กฎกติกาป่าชุมชน
- การมีส่วนร่วมในการวางแผนนโยบาย กำหนดแผนงาน

ภาพที่ 14 บ้ายสื่อความหมาย กฎ กติกา ของชุมชน

โครงการ หรือกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการ บำรุงรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ซึ่งคนในชุมชนทุกคนเข้ามามีบทบาท รวมถึงเสนอแนะนโยบายด้านการจัดการป่าชุมชน จัดทำแผนงานที่ชัดเจน โดยแบ่งเป็นหลายระยะ ตั้งแต่แผนงานระยะสั้น ระยะกลาง และระยะยาว ทำให้การบริหารงานมีทิศทางและกรอบการบริหารจัดการป่าชุมชนที่ยั่งยืนและมีประสิทธิภาพ

- การมีส่วนร่วมตัดสินใจในรูปแบบการทำประชาคม การทำกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในป่าชุมชนที่มีอย่างจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมมากที่สุด

- การมีส่วนร่วมปรับปรุงระบบการบริหารงาน ปรับปรุงกฎกติกาการจัดการป่าชุมชนให้มีประสิทธิภาพสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน โดยการประชุมประจำเดือนของชุมชน

- การมีส่วนร่วมบริจาคสมทบทุนกองทุนเพื่อทำกิจกรรมดูแลป่าชุมชนตามขีดความสามารถของคนในชุมชน โดยงบประมาณและการสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมในป่าชุมชนบ้านคลองห้วยหวายเน้นการใช้งบประมาณจากภายในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งมาจากคนและกองทุนต่าง ๆ ภายในชุมชนและจากหน่วยงานภายนอกเพื่อสนับสนุนการทำงานของคณะกรรมการ

- การมีส่วนร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงาน โครงการ และกิจกรรมที่เกี่ยวกับป่าชุมชนตามที่กำหนดและวางแผน เพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายที่วางไว้ คนในชุมชนมีส่วนร่วมทำกิจกรรมเกี่ยวกับป่าชุมชน เช่น ปลูกป่าทดแทน ตรวจตรา ลาดตระเวน สอดส่องดูแลการลักลอบตัดไม้ ดูแลแนวกันไฟ ทำฝายทดน้ำ บวชป่า และการมีส่วนร่วมในรูปแบบของคณะกรรมการป่าชุมชน สมาชิกป่าชุมชน

- การมีส่วนร่วมควบคุมติดตาม ประเมินผล และร่วมบำรุงรักษาป่าชุมชน ในรูปแบบคณะกรรมการป่าชุมชน และการประชุมติดตามประเมินผลการดำเนินงานการจัดการป่าชุมชนของคณะกรรมการป่าชุมชนในทุกเดือน

การอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศต้นน้ำ

การขับเคลื่อนกิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนให้สอดคล้องกับหลักการอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศพื้นที่ต้นน้ำลำธารอย่างยั่งยืนที่ส่วนวิจัยต้นน้ำ สำนักอนุรักษ์และจัดการต้นน้ำ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช (Department of National Parks, Wildlife and Plant Conservation, 2019) กำหนดหลักการและกลยุทธ์ในการจัดการพื้นที่ต้นน้ำลำธารสู่ความยั่งยืน ดังนี้

- ดำเนินการเป็นองค์รวมแบบบูรณาการ
- พัฒนาพร้อมกันทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม
- มีส่วนร่วมทุกภาคส่วน ทุกขั้นตอนและทุกระดับ
- วางแผนการใช้ที่ดินที่เหมาะสมตามศักยภาพของพื้นที่ เช่น พื้นที่ตอนบน เน้นการอนุรักษ์ สงวน และคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติ พื้นที่ตอนล่าง เน้นเศรษฐกิจเป็นหลัก
- พัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มีการแก้ไขปัญหาความยากจน เน้นเศรษฐกิจพอเพียง ไม่พึ่งพา และเพิ่มมูลค่าการใช้ทรัพยากร เช่น การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อจำหน่าย
- เสริมสร้างกระบวนการในการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ได้แก่ ความรู้ประสบการณ์ ภูมิปัญญาท้องถิ่น กลุ่ม

องค์กรชุมชน เพื่อร่วมกันดำเนินกิจกรรมตามเป้าหมาย

- เสริมสร้างกระบวนการในการอนุรักษ์ สงวน คัดกรอง และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำ มีการกำหนดนโยบายที่ชัดเจน เสริมความรู้ความเข้าใจและจิตสำนึกในการอนุรักษ์ การควบคุมดูแลและบังคับใช้กฎหมายแก่ผู้ละเมิด และส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วม

- จัดเก็บข้อมูลอย่างครบถ้วนและต่อเนื่อง เพื่อเป็นแนวทางบ่งชี้ถึงการจัดการที่ยั่งยืนหรือปรับนโยบายการจัดการเมื่อข้อมูลบ่งชี้ไปในแนวทางที่ผิดพลาด เช่น ข้อมูลการเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิต เป็นต้น

รูปแบบการจัดการแบบผสมผสาน (Pingmoung et al., 2017) ระหว่างการจัดการโดยวัฒนธรรมชุมชนกับความรู้ทางวิชาการและนวัตกรรม ต้องสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจสังคม และแนวโน้มที่เปลี่ยนแปลง โดยหาแนวทางในการกำหนดขอบเขต การใช้ประโยชน์ร่วมกัน การตั้งกฎระเบียบ การตั้งคณะกรรมการ การเข้าร่วมโครงการป่าชุมชนของกรมป่าไม้ และการเชื่อมโยงความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภาคเอกชนและภาครัฐ เพื่อให้ป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ของประชาชนและหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อให้ชุมชนอื่น ๆ นำไปปรับใช้ในพื้นที่ต่อไป ซึ่งในกระบวนการสร้างจิตสำนึกร่วมในการจัดการป่าชุมชน (Sirimedho et al., 2018) มี 2 รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบการจัดการ “แบบเดิม” คือ การจัดการอนุรักษ์พิทักษ์ป่าชุมชนที่ดำเนินการด้วยองค์ความรู้ภูมิปัญญา ความเชื่อ ความศรัทธา กฎกติกาที่สืบทอดกันมาเป็นประเพณีตั้งแต่อดีต และรูปแบบการจัดการ “แบบใหม่” คือ การจัดการอนุรักษ์พิทักษ์ป่าชุมชนที่มีหน่วยงานภาครัฐเป็นหลัก ประกอบด้วย 5 กระบวนการ ได้แก่ 1) กระบวนการให้ความรู้ 2) กระบวนการพัฒนาภาวะผู้นำ 3) กระบวนการส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรม 4) กระบวนการสร้างเสริมการมีส่วนร่วม และ 5) กระบวนการสานสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคม โดยกระบวนการทำงานด้านการสร้างจิตสำนึกร่วมของชุมชนนั้น เริ่มจากการหาจุดร่วม มีการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

การอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชท้องถิ่น

การขับเคลื่อนกิจกรรมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์พืชท้องถิ่นที่สอดคล้องกับกรอบการดำเนินกิจกรรมของโครงการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (Plant Genetic Conservation Project, 2563) โดยเชื่อมประสานกิจกรรมการเรียนรู้กับงานสวนพฤกษศาสตร์โรงเรียนสนองพระราชดำริของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวัง เพื่อสร้างเสริมการเรียนรู้พันธุ์ไม้

ท้องถิ่นให้กับนักเรียน และงานฐานทรัพยากรท้องถิ่นที่สนองพระราชดำริโดยองค์การบริหารส่วนตำบลหินตก โดยมีมุ่งหมายการสร้าง ความเข้าใจและจิตสำนึกให้ชุมชน/เยาวชนได้ตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนซึ่งเป็นฐานทรัพยากรท้องถิ่นที่สร้างคุณประโยชน์ต่อชุมชน ทั้งในเชิงเศรษฐกิจและระบบนิเวศ ซึ่งได้กำหนดแนวทางการดำเนินงานไว้ 3 กรอบการเรียนรู้ 8 กิจกรรม ดังนี้

1) **กรอบการเรียนรู้ทรัพยากร** เพื่อพัฒนาและเพิ่มประสิทธิภาพการดำเนินงาน โดยมีกิจกรรมที่ดำเนินงานสนับสนุน 3 กิจกรรม ดังนี้

กิจกรรมที่ 1 ปกป้องพันธุ์กรรมพืช

กิจกรรมที่ 2 สำรวจเก็บรวบรวมพันธุ์กรรมพืช

กิจกรรมที่ 3 ปลูกรักษาพันธุ์กรรมพืช

2) **กรอบการใช้ประโยชน์** เพื่อพัฒนาและเพิ่มประสิทธิภาพการดำเนินงานศึกษาวิจัยในโครงการ อพ.สธ. ทั้งด้านการพัฒนาและการบริหารจัดการให้การดำเนินงานเป็นไปในทิศทางเดียวกันและเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อกัน รวมทั้งพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศ อพ.สธ. ให้เป็นเอกภาพ สมบูรณ์ และเป็นปัจจุบัน บรรลุจุดมุ่งหมายตามแนวพระราชดำริ โดยมีกิจกรรมที่ดำเนินงานสนับสนุน 3 กิจกรรม ดังนี้

กิจกรรมที่ 4 อนุรักษ์และใช้ประโยชน์พันธุ์กรรมพืช

กิจกรรมที่ 5 ศูนย์ข้อมูลพันธุ์กรรมพืช

กิจกรรมที่ 6 วางแผนพัฒนาพันธุ์พืช

3) **กรอบการสร้างจิตสำนึก** เพื่อให้ประชาชนกลุ่มเป้าหมายต่าง ๆ โดยเฉพาะเยาวชน นักเรียน นิสิตนักศึกษา และบุคคลทั่วไป ได้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพืชพรรณไม้และการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชของประเทศ ตระหนักถึงความสำคัญและประโยชน์ ของการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืชที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนไทย โดยมีกิจกรรมที่ดำเนินงานสนับสนุน 2 กิจกรรม ดังนี้

กิจกรรมที่ 7 สร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืช

กิจกรรมที่ 8 (พิเศษ) สนับสนุนการอนุรักษ์พันธุ์กรรมพืช

สถานการณ์ใหม่ ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

จากการดำเนินงานขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่น พร้อมกับการเก็บรวบรวมข้อมูล นำไปสู่การพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติและกิจกรรม

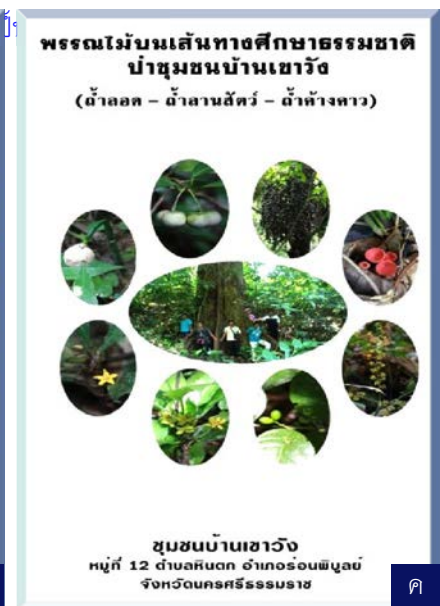
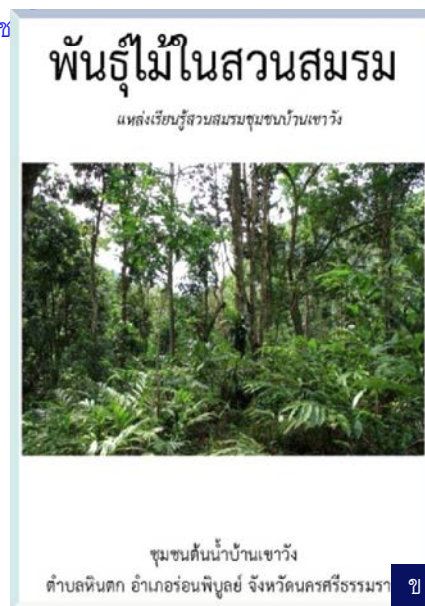
การเรียนรู้ปลูกจิตสำนึกตระหนักถึงคุณค่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่เหมาะสมกับบริบทชุมชนตามรูปแบบและแนวทางที่ชุมชนร่วมกันระดมความคิดเห็น เพื่อสร้างพื้นที่ในการเรียนรู้คุณค่า ความสำคัญ การใช้ประโยชน์และสร้างมูลค่าเพิ่มของพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่มีในชุมชนร่วมกันของแกนนำชุมชน ประชาชนผู้รู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและเยาวชนจากโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวัง ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในชุมชน ดังนี้

1) การมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนมากยิ่งขึ้น โดยอาศัยรูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมกับบริบทชุมชน ซึ่งได้จากการสรุปความคิดเห็นร่วมกันของชุมชนเป็นแนวทางในการขับเคลื่อนกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน มีกลุ่มอนุรักษ์บ้านเขาวังเป็นแกนนำหลักในการขับเคลื่อน ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวเป็นกลไกสำคัญ เป็นเครื่องมือสร้างกิจกรรมการมีส่วนร่วมของชุมชนที่เกิดขึ้นบนฐานคิดการพึ่งพาตนเองและสร้างความยั่งยืนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรและระบบนิเวศต้นน้ำของชุมชน ที่พร้อมจะร่วมดำเนินกิจกรรมด้วยตนเองและประสานความร่วมมือกับโครงการที่สนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกให้เป็นไปตามแนวทางที่ชุมชนได้ร่วมกันกำหนดไว้ การจัดกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนได้รับความสนใจจากคนในชุมชน โรงเรียน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง องค์กรชุมชน ภาคเอกชน สถาบันการศึกษา มากยิ่งขึ้น

2) ชุมชนเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้ธรรมชาติและกิจกรรมการเรียนรู้ปลูกจิตสำนึกตระหนักคุณค่าพันธุ์ไม้ท้องถิ่น โดยนำองค์ความรู้จากกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน ทั้งจากการสำรวจข้อมูลพันธุ์ไม้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์ของชุมชน การระดมความคิดเห็นชุมชน การสร้างมูลค่าเพิ่มจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่น เพื่อจัดทำชุดสื่อองค์ความรู้ที่เผยแพร่ถ่ายทอดแก่ชุมชน อาทิ แผนที่เส้นทาง คู่มือพันธุ์ไม้และการใช้ประโยชน์ แผนที่ปับในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนและต้นไม้ใหญ่ ให้เป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้ธรรมชาติและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของคนในชุมชน และแบ่งปันให้คนภายนอกได้เรียนรู้และตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้และภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย มีกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อปลูกจิตสำนึกเยาวชนให้ตระหนักในคุณค่าของพันธุ์ไม้และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนตามฐานการเรียนรู้ และในเส้นทางศึกษาธรรมชาติของชุมชน ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้กับนักเรียนนักศึกษาจากสถาบันการศึกษาทั้งระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา และแหล่งเรียนรู้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและพันธุ์ไม้ท้องถิ่นแก่ชุมชนที่สนใจ

3) ความภาคภูมิใจในวิถีและภูมิปัญญาของคนในชุมชนที่ได้ช่วยกันอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำ โดยชุมชนได้นำชุดข้อมูลองค์ความรู้ไปใช้ประโยชน์ในการเชื่อมต่อการประสานงานการพัฒนาชุมชนกับหน่วยงานอื่น ๆ อาทิ รางวัลลูกโลกสีเขียวประเภทชุมชน ปี พ.ศ. 2560 การประกวดต้นไม้ใหญ่ประจำจังหวัดนครศรีธรรมราช โดยสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช การพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชน โดยสำนักจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ 12 จังหวัดนครศรีธรรมราช การพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวของชุมชน โดยสำนักงานเกษตรอำเภอรัตนบุรี การพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชน เป็นต้น และได้รับรางวัลแห่งความภาคภูมิใจ คือ รางวัล “รุกขมรดกของแผ่นดิน ใต้ร่มพระบารมี” ต้นไม้ใหญ่ประจำจังหวัดนครศรีธรรมราช ประจำปี พ.ศ. 2561 โดยกระทรวงวัฒนธรรม และรางวัลรองชนะเลิศป่าชุมชนระดับประเทศ โดยกรมป่าไม้และบริษัทราชบุรี โฮลดิ้ง จำกัด (มหาชน) นอกจากนั้น ผู้ใหญ่บ้านและอำเภอรัตนบุรียังได้นำข้อมูลและกิจกรรมส่งประกวดผู้ใหญ่บ้านแห่นบทองคำ การได้รับรางวัลต่าง ๆ ทำให้ชุมชนเห็นผลเชิงประจักษ์จากการร่วมกันอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นและระบบนิเวศป่าต้นน้ำของชุมชน รวมทั้งตระหนักถึงความสำคัญของการจัดทำฐานข้อมูลที่น่าไปต่อยอดในการพัฒนาชุมชนร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ นำไปสู่การสืบทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนในวิถีชีวิตชุมชนพึ่งพาป่าต้นน้ำ และการอนุรักษ์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นเพื่อสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีแก่ลูกหลาน และการสร้างรายได้เพิ่มแก่ชุมชนอีกด้วย (ภาพที่ 15-16)

4) การสร้างรายได้และอาชีพที่เกี่ยวข้องกับพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของคนในชุมชน ด้วยการสร้างมูลค่าเพิ่มจากการแปรรูปผลิตภัณฑ์ชุมชนจากกลุ่มกระวานบ้านเขาวัง อาทิเช่น ซากะวาน สร้างมูลค่าปีละประมาณ 50,000 บาท ยาดมสมุนไพรกระวาน ปีละประมาณ 35,000 บาท ยาหม่องสมุนไพร ปีละประมาณ 15,000 บาท ผลกระวานแห้งปีละประมาณ 100,000 บาท นอกจากนั้นยังมีผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ที่มีการแปรรูปจำหน่าย เช่น น้ำพริกกระวาน สบู่กระวาน รวมทั้งการจำหน่ายผลผลิตต่าง ๆ จากสวน อาทิ มังคุด ทุเรียน ลองกอง สะตอ เนียง เตยฝักเคียว ฝักหวานช้างโขลง กระวาน รวมถึงต้นกล้าพันธุ์ไม้ท้องถิ่น ซึ่งสามารถจำหน่ายในชุมชนเมื่อมีผู้มาศึกษาดูงาน การจำหน่ายออนไลน์ และการออกบูธนิทรรศการในงานเทศกาลต่าง ๆ การสร้างรายได้จากผลผลิตจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในชุมชนนำไปสู่การสร้างความตื่นตัวของคนในชุมชนในการอนุรักษ์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและเพาะขยายปลูกพันธุ์ไม้ท้องถิ่นที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้นในชุมชน

ภาพที่ 16 สื่อเผยแพร่จากงานวิจัยสู่การใช้ประโยชน์ของชุมชน ก) แผ่นสื่อความหมายรางวัลลูกโลกสีเขียว ข) คู่มือพันธุ์ไม้
ในสวนสมรม ค) พันธุ์ไม้ในเส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชน

ผลกระทบและความยั่งยืน ของการเปลี่ยนแปลง

1) การสร้างจิตสำนึกและตระหนักในคุณค่าพันธุ์ไม้
ท้องถิ่นของชุมชน โดยโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้าน

เขาวังเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนกิจกรรมภายใต้งานสวน
พฤกษศาสตร์โรงเรียน โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่อง
มาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราช
กุมารี โดยประสานความร่วมมือกับกลุ่มองค์กรในชุมชนเพื่อ
เรียนรู้วิถีและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน
ผ่านพันธุ์ไม้เด่น อาทิ กระวาน ผักหวานช้างไขลง โดยมีกลุ่ม

อนุรักษ์บ้านเขาวัง กลุ่มกระวานบ้านเขาวัง กลุ่มแม่บ้านเขาวัง และผู้นำชุมชน เป็นแกนหลักในการหนุนเสริมการสร้างจิตสำนึกชุมชน

2) การมีส่วนร่วมของชุมชนในการขับเคลื่อนกิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง เป็นกิจกรรมที่ชุมชนดำเนินการร่วมกันเป็นประจำทุกปีจนเป็นวิถีของชุมชน อาทิ การเพาะขยายพันธุ์กล้าไม้ท้องถิ่น การปลูกต้นไม้ในวันสำคัญ การตัดหญ้าในที่ทำกินแทนการใช้สารเคมีปราบวัชพืช สารชีวภัณฑ์ทดแทนการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืช การจัดทำปุ๋ยชีวภาพทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมีในการทำการเกษตร โดยมีกลุ่มอนุรักษ์บ้านเขาวัง กลุ่มผู้เฒ่าบ้านเขาวัง และผู้นำชุมชน เป็นแกนนำหลักในการดำเนินกิจกรรมชุมชน โดยประสานความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้เกิดความต่อเนื่องในการดำเนินกิจกรรม ซึ่งมีเยาวชนจากโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวังเป็นกลุ่มเป้าหมายในการสร้างการเรียนรู้และจิตสำนึกในชุมชน

3) การพัฒนาแหล่งเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นและวิถีภูมิปัญญาชุมชน ให้เป็นพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของเยาวชน คนในชุมชนและนอกชุมชน รวมถึงเป็นแหล่งรวบรวมเก็บรักษาพันธุ์กรรมพืชท้องถิ่นที่หายากของชุมชน โดยมีเส้นทางศึกษาธรรมชาติที่แหล่งเรียนรู้พันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน 3 พื้นที่หลัก ได้แก่ แหล่งเรียนรู้สวนสมรมบ้านเขาวัง เส้นทางศึกษาธรรมชาติป่าชุมชนบ้านเขาวัง เส้นทางศึกษาธรรมชาติต้นไม้ลำแพน รุกขมรดกของแผ่นดินใต้ร่มพระบารมี โดยมีแกนนำชุมชนผู้เชี่ยวชาญพันธุ์ไม้ท้องถิ่นเป็นวิทยากรชุมชนในการนำทางเรียนรู้ในเส้นทางดังกล่าว และมีกลุ่มกระวานบ้านเขาวัง เป็นแกนนำหลักในการถ่ายทอดความรู้การใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่นที่สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มได้ให้กับชุมชนและเยาวชนจากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ที่เข้ามาเรียนรู้

4) การพัฒนาผลิตภัณฑ์และสร้างมูลค่าเพิ่มจากพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน เพื่อสร้างรายได้จากผลผลิตพันธุ์ไม้ท้องถิ่นในชุมชน ทั้งในรูปแบบผลผลิตสดที่มีแม่ค้ามารับซื้อในชุมชน รวมถึงการจำหน่ายออนไลน์ที่มีคนรู้จักมากขึ้นเนื่องจากชุมชนร่วมกันทำเพจชุมชนบ้านเขาวังในเฟซบุ๊กเพื่อเผยแพร่ประชาสัมพันธ์กิจกรรมต่าง ๆ และผลผลิตทางการเกษตรที่หลากหลายของชุมชนให้เป็นที่รู้จักมากยิ่งขึ้น รวมถึงการพัฒนาผลิตภัณฑ์แปรรูปจากผลผลิตทางการเกษตรของชุมชนให้มีคุณภาพและหลากหลายยิ่งขึ้นเพื่อเป็นสินค้าของฝากของชุมชน อาทิ น้ำพริก

กระวาน ซากระวาน น้ำกระวานพร้อมดื่ม สบู่สมุนไพร เป็นต้น ซึ่งกลุ่มกระวานบ้านเขาวังและกลุ่มแม่บ้านเขาวังเป็นแกนนำหลักในการขับเคลื่อนกิจกรรมร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

5) การสานต่อวิถีการทำเกษตรสวนสมรมและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพันธุ์ไม้ท้องถิ่น จากการตระหนักในคุณค่าและผลในเชิงประจักษ์ของคนในชุมชนต่อวิถีเกษตรแบบสวนสมรมที่สร้างความมั่นคงในการดำรงชีพของชุมชน แม้ในยามวิกฤติเศรษฐกิจที่ราคาไม้ผลหรือยางพาราดตกต่ำชุมชนก็ยังสามารถยืนหยัดอยู่ได้จากผลผลิตในสวนสมรมที่เป็นทั้งแหล่งอาหารของครัวเรือนและแหล่งรายได้สร้างเศรษฐกิจชุมชนให้ผ่านพ้นวิกฤติต่าง ๆ ไปได้ ซึ่งรุ่นลูกหลานจะได้สานต่อวิถีชุมชนที่พึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งพบเห็นได้จากการปรับเปลี่ยนวิถีการทำเกษตรจากสวนสมรมสมัยใหม่ที่เน้นไม้เศรษฐกิจ และปลูกพืชพันธุ์ท้องถิ่นจำพวกพืชผัก ไม้ผล และไม้ใช้สอยเพิ่มมากขึ้น

การอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชนจะประสบผลสำเร็จและยั่งยืนได้นั้น ชุมชนต้องมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง เพราะวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนเชื่อมโยงกับการดำรงอยู่ของระบบนิเวศ การหนุนเสริมความรู้ความเข้าใจ นำไปสู่ความตระหนักและจิตสำนึกในการอนุรักษ์ นำไปสู่การปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลระบบนิเวศของชุมชนมากยิ่งขึ้น อีกทั้งหากประกอบอาชีพที่เกื้อกูลต่อระบบนิเวศย่อมส่งผลต่อการคงอยู่ของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรและระบบนิเวศทั้งดิน น้ำ ป่า ซึ่งส่งผลสะท้อนกลับไปยังความมั่นคงในการประกอบอาชีพและการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขและพอเพียงของคนในชุมชน

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจากโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (อพ.สธ.) มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ ปีงบประมาณ 2561 โดยได้รับความร่วมมือร่วมใจจากแกนนำชุมชน กลุ่มองค์กร ช่างชุมชนบ้านเขาวัง นักเรียนและครูโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนบ้านเขาวัง เป็นทีมในการขับเคลื่อนกิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ไม้ท้องถิ่นของชุมชน

References

- Cohen, J. M., & Uphoff, N. T. (1981). *Rural development participation: Concept and measures for project design implementation and evaluation*. Rural Development Committee Center for International Studies, New York: Cornell University.
- Dechakumphu, K., & Homdee, T. (2017). Participatory mechanism of community in public area management of Had Hae, the Mekong river central island. *Area Based Development Research Journal*, 9(5), 347–360. (in Thai).
- Department of National Parks, Wildlife and Plant Conservation. (2019). Community involvement. Retrieved June 13, 2020, from: <http://www.dnp.go.th/rsd/data/commu.asp>. (in Thai).
- Junsontima, K., & Intachaiwong, O. (2016). Management for participation in natural resource by balance and sustainability, Case study: Community Ban Khlonghuaiwai, Mae Poen, Nakhon Sawan. *Journal of Thai Ombudsman*, 9(1), 59–79. (in Thai).
- Kotchasaengsan, R. (2016). *A study of plant utilization in a specific area of Pak Phanang head watershed community*. (Research report). Nakhon Si Thammarat: Walailak University. (in Thai).
- Kotchasaengsan, R. (2017). *Community participation of conservation and restoration of native plants of Ban Khaowang, head watershed community, Hintok sub-district, Ronpiboon district, Nakhon Si Thammarat province*. (Research report). Nakhon Si Thammarat: Walailak University. (in Thai).
- Phungpracha, E. (2017). Phu Namdaan watershed management for community-based food resource sustainability. *Damrong Journal*, 16(1), 57–85. (in Thai).
- Pingmoung, R., Malithong, P., Malithong, S., Khuntasa, S., & Thaworn, R. (2017). Ecological monitoring and community forest management in Rong Bon community, Chiang Rai province. *Area Based Development Research Journal*, 9(5), 375–389. (in Thai).
- Plant Genetic Conservation Project Under The Royal Initiative of Her Royal Highness Princess Maha Chakri Sirindhorn. Activities of projects. Retrieved July 20, 2020, from: <http://www.rspg.or.th/activities/index.htm>. (in Thai).
- Sirimedho, P., Kuppako, D., & Inthapanyo, B. (2018). Scholars of the forest: The process of consciousness cultivation for the model community forest management in the upper Mun river basin. *Journal of MCU Peace Studies*, 6(Special Issue), 61–75. (in Thai).